

*A világ tegnapig*



# A VILÁG TEGNAPIG

MIT TANULHATUNK  
A RÉGI TÁRSADALMAKTÓL?

*Jared Diamond*

Fordította:  
*Vassy Zoltán*



**TYPOTEX**

A fordítás a következő kiadás alapján készült:  
The World until Yesterday.  
What can we learn from traditional societies?  
VIKING, *Published by the Penguin Group, 2012.*

Copyright © Jared Diamond, 2012. All rights reserved.  
Copyright © Hungarian translation, Vassy Zoltán, Typotex, 2013  
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978-963-279-796-0

Témakör: *történelem, ökológia*

Kedves Olvasó!  
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!  
Újabb kiadványainkról, akcióinkról  
a [www.typotex.hu](http://www.typotex.hu) és a [facebook.com/typotexkiado](https://www.facebook.com/typotexkiado)  
oldalakon értesülhet.



Kiadja a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.  
Felelős vezető: Votisky Zsuzsa  
Felelős szerkesztő: Laik Eszter  
Szakmailag ellenőrizte: Igaz Levente  
Műszaki szerkesztő: Pintér Zoltán  
A borítót Paul Gauguin Ia Orana Maria (Üdvözlégy Mária) című  
művének felhasználásával Tóth Norbert tervezte.  
Készült a Multiszolg Bt. nyomdájában  
Felelős vezető: Kajtor Bálint

Meg Taylornak,  
barátságunk évtizedeiért,  
és azért, hogy betekintést engedett  
egy másik világba is.



# TARTALOM

ELŐSZÓ Jelenet egy repülőtéren 11

*Az indulási csarnok – Miért tanulmányozzuk a hagyományos társadalmakat?  
– Államok – A hagyományos társadalom típusai – Megközelítési módok, okok  
és források – Nagy témáról kis könyv – A könyv felépítése*

ELSŐ RÉSZ A TERÜLET FELOSZTÁSA 39

1. FEJEZET Barátok, ellenségek, idegenek és kereskedők 41

*A határ – Kölcsönösen tiltott területek – Nem kizárólagos földhasználat –  
Barátok, ellenségek és idegenek – Első érintkezés – Kereskedelem és kereskedők  
– Piaccgazdaság – A kereskedelem hagyományos formái – Ki mivel kereskedik?  
– Apró nemzetek*

MÁSODIK RÉSZ HÁBORÚ ÉS BÉKE 73

2. FEJEZET Kártérítés egy gyermek megöléséért 75

*Egy baleset – A gyászszertartás – Mi történt volna, ha...? – Mit tett az állam  
– Kártérítés Új-Guineában – Élethosszig tartó viszonyok – Más nemállami  
társadalmak – Az állam hatásköre – Polgári jog az államban – A polgári jog  
hiányosságai – Állami büntetőjog – Helyreállító igazságszolgáltatás – Előnyök  
és azok ára*

3. FEJEZET Egy miniháború 107

*A danik háborúja – A háború lefolyása – A háború embervesztesége*

## 4. FEJEZET Háború a hagyományos társadalmakban 115

*A háború definíciója – Információforrások – A hagyományos hadviselés fajtái – Halálozási arányok – Hasonlóságok és különbségek – A háborúskodás vége – Az európaiakkal való kapcsolat hatásai – Harcias állat, békés ember – A hagyományos háború indítékai – Végső okok – Kikkel harcolnak az emberek? – Elfelejtteni Pearl Harbort*

## HARMADIK RÉSZ GYEREKEK ÉS ÖREGEK 151

## 5. FEJEZET Gyerekek a hagyományos társadalmakban 153

*Összevetések – Születés – Csecsemőgyilkosság – Elválasztás és a szülések közti szünet – Szoptatás igény szerint – Kapcsolat a gyerek és a felnőttek között – Apák és pótszülők – Reakció a gyereksírásra – Testi fenyítés – A gyerek önállósága – Játék vegyes korcsoportban – Játék és oktatás – Az ő gyerekeik és a mieink*

## 6. FEJEZET Az idősek kezelése: dédelgetni, elhanyagolni, vagy megölni? 183

*Az idősek – Az idősgondozással szembeni elvárások – Elhagyni vagy megölni: miért? – Az öregek haszna – A társadalom értékei – A társadalom szabályai – Mi jobbak vagy rosszabbak vagyunk? – Mit tegyünk velük?*

NEGYEDIK RÉSZ VESZÉLYEK ÉS A RÁJUK  
ADOTT REAKCIÓK 209

## 7. FEJEZET Konstruktív paranoia 211

*Hozzáállás a veszélyhez – Idegen az éjszakában – Tengeri baleset – Csak egy gally a földben – Vállalni a kockázatot – Kockázatok és bőbeszédűség*



## 8. FEJEZET Oroszlánok és más veszélyek 229

*A hagyományos életmód veszélyei – Baleset – Éberség – Emberi erőszak – Betegség – Reakciók a betegségre – Éhhalál – Kiszámíthatatlan élelemhiány – Oszd sokfelé a földedet! – Az élelem tárolása – Az étrend kiszélesítése – Tömörülés és szétszóródás – Reakciók a veszélyre*

## ÖTÖDIK RÉSZ VALLÁS, NYELV, EGÉSZSÉG 265

## 9. FEJEZET Amit az elektromos rája elárul a vallás evolúciójáról 267

*Kérdések a vallásról – A vallás definíciói – Biológiai funkciók és elektromos ráják – Oksági magyarázat keresése – Természetfölötti hit – A vallás magyarázó funkciója – Homályos aggodalom – Komfortérzet – Szerveződés és engedelmesség – Viselkedési normák idegenekkel szemben – A háború igazolása – Az elkötelezettség kimutatása – A vallás sikerének mértékei – A vallás funkcióinak változása a történelemben.*

## 10. FEJEZET Itt sok nyelvet beszélünk 307

*Többszínűség – A világ összes nyelve – A nyelvek evolúciója – Földrajzi sokféleség – Hagyományos többszínűség – A többszínűség előnyei – Alzheimer-kór – Eltűnő nyelvek – Hogyan tűnik el egy nyelv? – Károsak-e a kisebbségi nyelvek? – Miért érdemes a nyelveket megőrizni? – Hogyan tudjuk védeni őket?*

## 11. FEJEZET Só, cukor, zsír és lustaság 337

*Nem-fertőző betegségek – Sóbevitelünk – A só és a vérnyomás – A magas vérnyomás okai – A konyhasó étrendi forrásai – Cukorbetegség – A cukorbetegség típusai – A gének és a környezet hatása – Pima indiánok és nauru-szigetiek – Cukorbetegség Indiában – Genetikai védelem – Miért ritka a cukorbetegség Európában? – A nem-fertőző betegségek jövője*

UTÓSZÓ	Egy másik repülőtéér	369
--------	----------------------	-----

*A dzsungelből a 405-ös főútra – A modern világ előnyei – A hagyományos világ előnyei – Mit tanulhatunk?*

Köszönetnyilvánítás		381
---------------------	--	-----

További olvasnivalók		383
----------------------	--	-----

Képek forrásai		395
----------------	--	-----

Név- és tárgymutató		397
---------------------	--	-----

## Ábrák és táblázatok

1. ábra. A könyvben gyakran említett népcsoportok elhelyezkedésének térképe		32
1.1. táblázat. Néhány hagyományos társadalom kereskedelmi cikkei		65
3.1. táblázat. A két háborúzó szövetség tagjai		109
8.1. táblázat. A baleseti halál okai		231
8.2. táblázat. Élelemtárolás a világ egyes részein		256
9.1. táblázat. A vallás néhány javasolt definíciója		270
9.2. táblázat. Példák természetfeletti hitre egyes vallásokban		282
9.1. ábra. A vallás funkcióinak változása az évezredek során		305
11.1. táblázat. A 2-es típusú cukorbetegség elterjedése a világon		358
11.2. táblázat. Példák a falánkságra, amikor az élelem bőségesen hozzáférhetővé válik		363

## ELŐSZÓ

# JELENET EGY REPÜLŐTÉREN

*Az indulási csarnok – Miért tanulmányozzuk a hagyományos társadalmakat? – Államok – A hagyományos társadalom típusai – Megközelítési módok, okok és források – Nagy témáról kis könyv – A könyv felépítése*

### *Az indulási csarnok*

2006. április 30-a van. Egy reptér indulási csarnokában állok, markolva a bőröndöm fogantyúját. Körülöttem a többiek szintén valamelyik reggeli járáshoz csekkolnak be. Ismerős színtér: utasok százai táskákkal, dobozokkal, hátizsákokkal és karonülő gyerekekkel. Párhuzamos sorokban araszolnak a pultok felé, ahol egyenruhás reptéri alkalmazottak várják őket a számítógépek mellett. A tömegben elvegyülve más egyenruhások is láthatók, pilótáktól és utaskísérőktől kezdve hordárokon át két rendőrig, akiknek nincs egyéb feladatuk, mint hogy jól észrevehetőek legyenek. Minden poggyász átvilágításon esik át, megkapja a maga azonosító cetlijét, és eltűnik a futószalagon, remélhetőleg szándékolt végcélja felé. A csarnok szemközti fala mentén újságosstandok és büfék sorakoznak, és aztán természetesen van néhány falióra, telefon, pénzkiadó automata, mozgólépcsők a felső szintre, szóval minden, ami ilyen helyeken lenni szokott. Az utasfelvételt végzők szorgosan gépelnek komputerük és bankkártyakezelő készülékük billentyűzetén, az utasok pedig szokásos keverékét mutatják a türelmes vagy türelmetlen várakozásnak, némi kimerültségnek és érzelmes vagy könnyedén viccelődő búcsúzkodásnak. Az ablaksoron át időnként feltűnik egy repülőgép, lassú siklásban a kifutópályához. Magam a pulthoz érve mosolyogva nyújtom útvonaltervet a szintén mosolygó hölgy felé, akit azelőtt sose láttam, és valószínűleg többet nem is fogok látni; ő cserébe egy másik papírdarabbal engedélyt ad rá, hogy több száz kilométert repüljek olyan helyre, ahol nem ismer senki, de azért eszükbe sem jut, hogy jöveteletem kifogásolják.

Ami először feltűnik egy amerikai, európai vagy ázsiai utasnak ezen az ismerős színtéren, az a tömeg összetétele: pár turistán kívül a többiek mind új-guineaiak. Ahogy az itt-ott lengedező nemzeti zászló is az, fekete-vörös-arany színeivel és benne paradicsommadárral a Dél Keresztje csillagkép ábrája mellett. A pulton lévő felirat pedig nem American Airlines vagy British Airways, hanem Air Niugini. Ezután már talán nem meglepő a sok egzotikus célállomás, mint Wapenamanda, Goroka, Kikori, Kundiawa vagy Wewak. Igen, ezen a reggelen Port Moresbyben vagyok, Pápua Új-Guinea fővárosában.

Akinek van némi fogalma Új-Guinea történelméről – én először 1964-ben jártam itt, mikor még ausztrálok igazgatták –, annak ez a modern reptéri környezet nemcsak ismerős, hanem egyszersmind meglepő, sőt megindító. Bennem elkerülhetetlenül felmerülnek az első, 1931-ben készült fotók a sziget belsejének „felfedezéséről”: egy szinte megközelíthetetlen hegyvidéken falvakat találtak, és bennük több millió, még mindig kőszerszűket használó embert. Ezek a *felföldiek*, ahogy őket elnevezték, évezredekig éltek viszonylagos elszigeteltségben, szinte semmit nem tudva a távolabbi világról. Az első európaiakat rémült bámulattal fogadták. (30–31. kép) Ha az akkor lefényképezett arcokról képzeletben letörlöm ezt a természetes reakciót, itt látom őket magam körül 2006-ban mint utast, pilótát, rendőrt és mosolygó felvételi hivatalnokot. No persze egyénileg nem azonosak, de nagyon hasonlítanak rájuk, és ez vagy az az útitársam lehet akár valamelyikük gyereke vagy unokája is.

Egy szembetűnő különbség az öltözkükben van: a maiak hozzám hasonlóan inget és rövidnadrágot vagy szoknyát viselnek, esetleg baseballsapkával kiegészítve, felföldi elődeik pedig egy fűszoknyától, a vállukon átvett hálós szatyortól és hajukban pár madártolltól eltekintve meztelenek voltak. Nem látható, de szintén lényeges változás, hogy egy vagy két nemzedék – és a reptéren nyüzsgők közül sokaknak saját élete – alatt megtanultak írni-olvasni, számológépet kezelni, légi járművön utazni. Könnyen lehetnek itt olyanok, akik mindezt egész törzsükből elsőként teszik. Imént beszéltem egy pilótával, aki a nagyapját vezette kézenfogva az utasfelvétel felé, és elmondta nekem, hogy az öreg most ül először repülőgépre. A generációs távolság jelképének éreztem mind az unoka magától értetődő önbizalmát, mind a nagyapa '31-es fotókra emlékeztető megrökönyödését. Hetven éve a Felföld lakói nem ismerték a mai technika itt látható vívmányait: órát, telefont, bankkártyát, mozgólépcsőt és így tovább. Nemcsak írni nem tudtak, de nem használtak pénzt, fémekeket, nem jártak iskolába és nem igazgatta

őket központi kormány. Ha a közelmúlt történelme nem bizonyítaná, hogy mégis eljutottak onnan idáig, kétségbe vonhatnánk, hogy ekkora változás lehetséges egyetlen nemzedék alatt.

A figyelmes szemlélő más különbségeket is észrevesz Port Moresby 2006-os, a többi modern reptérhez hasonló színtere és a Felföldet először bejáró európaiak 1931-es fotói között. Ma itt nagyobb arányban fordulnak elő ősz hajú, idős emberek, akik akkoriban nem éltek volna ilyen sokáig. Továbbá ezek az új-guineaiak, akiket egy idegen először eléggé egyformának lát – sötét bőr, göndör haj –, alaposabban megfigyelve jól elkülöníthető típusokat jelenítenek meg: vannak magas termetű, keskeny arcú és ritkás szakállú alföldiek a déli partvidékről, alacsonyabb, szakállasabb és szélesebb arcú felföldiek, végül olyanok a kisebb szigetektől és az északi part mellől, akik inkább ázsiaiak néznek ki (1., 13., 26., 30–32. kép). Ezt a három típust egy helyen látni 1931-ben képtelenség lett volna. Hasonló a helyzet a nyelvekkel: a reptéri hangzavarban több tucat helyi nyelv előfordul, egy csoportjukban a kínaihoz hasonlóan a hangmagasság is információt hordoz – ezeket hívjuk *tonális* nyelveknek –, míg e sajátosság hiányzik a pápua dialektusokból, és mellettük jelen van az ausztronéz nyelvcsalád néhány tagja a maga viszonylag egyszerű szótagjainak és mássalhangzóinak készletével. 1931-ben szintén sok nyelv létezett itt, de külön-külön, mindegyik egy kis területre korlátozódva, és a törzsek csakis a saját nyelvüket használták. Ma főleg az angol és a *tók pizsin* (amit új-melanéznek vagy pidzsin-angolnak<sup>1</sup> is neveznek) közvetít a különféle törzsbeliek között, ezt hallani például a reptér felvételi pultjainál, de nem ritkán az utasok magánbeszélgetéseiben is.

Kevésbé örvendetes különbség, hogy ezek az új-guineaiak korántsem olyan szikár és csupa izom alkatúak, mint elődeik, akik között a fotókon egyetlen túlsúlyos sem található. Itt bizony van néhány amerikai stílusú sörpocak, kitüremkedve az alkalmasint csinos népi díszítésű öv fölé. Ha az utasok orvosait megkérdezhetném róluk, biztos hallanék cukorbetegségről, magas vérnyomásról, szívrendellenességekről, az agy vérellátásának zavarairól és rákról. Mindez egy nemzedékkel ezelőtt Új-Guineában gyakorlatilag ismeretlen volt.

Mai világunkban természetesnek vesszük, hogy idegenek ennyire közel tolonganak egymáshoz, ahogy ebben a csarnokban, anélkül, hogy másodpercenként kitorne egy verekedés. Bezzeg régen, ha csak ketten találkoztak

<sup>1</sup> A *tók pizsin* kifejezés nagyjából az angol *talk pidgin* (kiejtve *tók pidzsin*) fonetikus átírása. – *A ford.*

két különböző törzsből! Ilyen eleve ritkán fordult elő, de amikor mégis, akkor valószínűleg egyik sem ment tovább sértetlenül. Igaz, két rendőr itt is posztol, hogy biztosítsa a nyugalmat, de ritkán van szükség rájuk: a nyugalom magától fennmarad, mert az emberek tudják, hogy nem kell támadástól félniük. Ők már eleget éltek olyan társadalomban, ahol a hatóságra számítani lehet, ha egy konfliktus erőszakossá válik. 1931-ben nem létezett sem rendőrség, sem másfajta rendfenntartó kormány szerv. Akkor egy átlagos új-guineai számára több mint kockázatos lett volna elhagyni szülőhelye húsz kilométeres körzetét, ma pedig mondjuk egy gorokai bátran elutazhat a 107 kilométerrel nyugatabbra lévő Wapenamandába vagy még messzebbre, tudva, hogy ott nem ölik meg tüstént, mint idegent. Én Los Angelesből érkeztem ide Port Moresbybe; utazásom nagyjából tízezer kilométerre több százszor nagyobb távolság, mint amit egy hajdani felföldi összesen megtett egész élete során.

Összefoglalva: Új-Guinea Felföldjének lakói a legutóbbi 75 évben nagyobb változáson száguldottak át, mint a világ többi része több ezer év alatt. Egyénenként a folyamat még gyorsabb is lehetett, például némelyik barátom mindössze tíz évvel megismerkedésünk előtt még kőbaltát faragott, és részt vett hagyományos stílusú háborúban két törzs között. Ma az ipari országok polgárainak magától értetődnek a reptér 2006-ban látható vonásai: fémek, feliratok, gépek, repülés mesterséges tárgyakon, rendőrség és központi kormány, túlsúlyos emberek, együttlét idegenekkel félelem nélkül, heterogén lakosság és így tovább. Pedig az emberiség történelmében mindez viszonylag új. Hiányzott annak a nagyjából hatmillió évnek a legnagyobb részében, ami eltelt az előember és a csimpánzzal közös ősrünk útjának szétválása óta. A modern élet kellékei mindössze 11 000 éve kezdtek megjelenni, és akkor is csak a világ egyes részein.

Így Új-Guinea<sup>2</sup> bizonyos tekintetben ablak arra az emberi világra, amely evolúciónk hatmillió évének időskáláján egészen tegnapig létezett. (Azért

<sup>2</sup> Az Új-Guineáról szóló írásokban az ország és a sziget neve keveredik egymással. Én ebben a könyvben Új-Guineának a szigetet nevezem, amely az Egyenlítő közelében, Ausztráliától közvetlenül északra helyezkedik el, és amely Grönland után a Föld második legnagyobb szigete. Belsőszülött lakóiról pedig mint új-guineaiakról írok, függetlenül attól, hogy a rengeteg törzs közül melyikhez tartoznak. Területén a 19. század gyarmati történelmének furcsaságai következtében ma két ország osztozik. Keleti fele plusz néhány ottani kisebb sziget Pápua Új-Guineát alkotja, amelynek északnyugati része korábban német gyarmat volt, a délnyugati pedig angol, majd ausztrál közigazgatás alá került 1975-ös függetlenné válásáig; a német részt hívták Új-Guineának, az angolt

csak „bizonyos tekintetben”, mert a Felföld a régmúltat már 1931-es felfedezésekor sem őrizte abszolút hűségesen.) Utóbbi 75 évének minden változását átélte a többi társadalom is, csak hamarabb és sokkal fokozatosabban. Persze a „fokozatosabb” relatív jelző: még akik a modern fejlődésnek a legkorábban indultak neki, azok is kevesebb mint 11 000 éve tették ezt, ami a 6 millió évhez képest elenyésző. Társadalmainkról általánosan kijelenthetjük, hogy közelmúltjukra jellemző volt a mély és gyors változás.

### *Miért tanulmányozzuk a hagyományos<sup>3</sup> társadalmakat?*

Más szóval, miért találjuk őket olyan érdekesítőnek? Részben bizonyára azért, mert sokban hasonlók hozzánk és bizonyos tulajdonságaikat jól értjük, miközben több szempontból egészen eltérőek és rejtélyesek. Amikor 1964-ben először látogattam Új-Guineába 26 évesen, főleg az emberek különbözősége tűnt fel: másképp néznek ki, mint az amerikaiak, más nyelvet beszélnek, más az öltözködésük és a viselkedésük. Miután azonban több tucat-szor jártam a sziget számos részén egy és öt hónap közötti tanulmányutakon, az egzotikus benyomás elhalványult, és előtérbe kerültek embervoltunk közös alapjai. Hosszú beszélgetéseink alatt gyakran neveltünk ugyanazokon a tréfákon, ugyanúgy érdekelt mindnyájunkat a gyereknevelés, a szex, a finom ételek és a sport, ugyanúgy érintett a gyász, bizonyos események alkalmából együtt derültünk, izgultunk, dühöngtünk vagy ijedtünk meg. Még

---

Pápuának. A sziget nyugati fele előbb Holland Kelet-Indiához tartozott, azután 1969-ben Pápua (előtte Irian Jaya) néven Indonézia egyik tartománya lett. Saját kutatási területem majdnem egyenlően oszlik meg a politikailag különálló két rész között.

<sup>3</sup> „Hagyományos” vagy „kisléptékű” társadalomnak (akár maiak, akár múltbeliek) e könyvben azokat fogom nevezni, amelyek kis népsűrűségűek, lakóik néhány tucatnyitól néhány ezer főig terjedő csoportokban élnek, vadászó-gyűjtögetők vagy földművelő-állattenyésztők, és a nyugatosodott ipari világgal való érintkezés csak korlátozott mértékben befolyásolta őket. Valójában ugyanis a ma létező hagyományos társadalmak egyike sem mentes némi befolyástól, és a „hagyományos” helyett akár az „átmeneti” névvel is jellemezhetők volnának, mégis gyakran fennmaradt bennük számos társadalmi folyamat a múlt kisléptékű társadalmiból. Velük szemben azokat a népes, modern ipari társadalmakat, amelyekre jellemző a központilag kormányzott állam, és amelyeket olvasóim többsége jól ismer, „nyugatosodott”-nak fogom nevezni, mivel lényeges jellegzetességeik – mint például az ipari forradalom eredményei vagy az egészségügyi rendszer – először Nyugat-Európában alakultak ki, és sok más vidékre onnan terjedtek át.

a nyelvünkben is találtunk hasonlóságokat. Noha az első új-guineai nyelv, amit megtanultam, a *fore*, nem rokon az indoeurópaiakkal, és szókincese számomra teljesen ismeretlen volt, a nyelvtana nem annyira: a *fore* igeragozás a némethez hasonló, a kettős elöljárók a szlovénhez, a névutók rendszere a finnhez, és az „ott” helyhatározó éppúgy más közelre és távolra mutatva, mint a latinban.

A hasonlóságok egy ideig arra a meggyőződésre készítettek, hogy „az emberek alapvetően mindenütt egyformák”. Aztán rájöttem, hogy ez is túlzás, legalábbis ha az alapvetőnek tartott jellemzők körét nem szűkítjük le irreálisan. Új-guineai barátaim egy része például egész másképp számol (vizuális leképezéssel elvont számok helyett), más módon választ feleséget vagy férjet, másképp bánik szüleivel és gyerekeivel, másképp értékeli a veszélyt és más fogalma van a barátságról. Szóval, hasonlítunk és különbözünk egyaránt, és mindkettőt épp eléggé ahhoz, hogy egymás számára izgalmasak legyünk – és így nekem, mint tudósnek, izgalmas legyen a társadalom, amelyben ezek a barátaim élnek.

További ok az érdeklődésre az a tény, hogy a hagyományos társadalmakban saját múltunk van jelen. Elődeink több tízezer évig éltek nagyjából úgy, mint ők, és nem sokkal ezelőtt hagytak fel a közös életmóddal. A vadászat és a gyűjtögetés csak kb. 11 000 éve adta át helyét a mezőgazdaságnak, az első fémeszközök kb. 7000 éve készültek, az első állam és az első írott szöveg mindössze kb. 5400 éves. A „modern” életfeltételek az emberi történelemnek csupán egy töredékét jellemzik, azt sem mindenütt; az összes mai társadalom sokkal tovább volt hagyományos, mint modern. Mi természetesen vesszük, hogy az élelmiszer egy távoli gazdaságból kerül a boltba és onnan hozzánk, nem kell naponta szó szerint „megkeresnünk” vagy pláne legyilkolnunk; hogy szerszámaink fémből vannak, nem fából és csontból; hogy tudunk írni és olvasni; és hogy biztonságunkra szükség esetén bíróság, rendőrség és hadsereg vigyáz egy állami kormány felügyelete alatt. De már e (többnyire) kellemes körülmények se mind álltak fenn akár saját dédnagyszüleink idejében, amikor például sok gyerek írástudatlan maradt. Nagyon is új dolgok ezek, és bolygónkon még mindig több milliárd ember-társunk részben hagyományos módon él.

Sőt, a modern ipari társadalmakon belül szintén működnek hagyományos mechanizmusok. A fejlett világ sok falusi körzetében, mint például abban a montanai völgyben, ahol feleségemmel és fiaimmal nyári vakációinkat töltjük, számos jogi konfliktust a régi módon, megegyezéssel oldanak meg, nem mennek vele a bíróságra. Ahogy máshol a városi bűnözőbandák sem,



helyette tárgyalnak, vesztegetnek, fenyegetnek vagy háborúznak. Európai barátaim, akik az 1950-es években falun nőttek fel, gyerekkoruk emlékeit mesélve eszembe juttatják az új-guineai falvakat: mindenki mindenkit ismer, tudja, hogy a többiek mikor mivel foglalatostkodnak és erről véleményt is alkot, a házastársak egy-két kilométeren belülről választódnak ki, a legtöbben egész életüket ugyanazon a településen vagy közvetlen környékén töltik (kivéve a háborúba vitt fiatal férfiakat), és a vitás kérdéseknek olyan módon kell megoldódnuk, hogy a további együttélést ne tegyék lehetetlenné a vitapartnerek között. A tegnap világa tehát nem törlődött el egészen, átadva helyét a mai újnak: egy része velünk él továbbra is, ami szintén indokolja, hogy törekedjünk minél jobban megérteni.

Ahogy az egyes fejezetekben látni fogjuk, a hagyományos társadalmak sok tulajdonságuk szerint messze változatosabbak, mint modern ipari utódaik és mai szomszédaik. A modernnek normarendszere jócskán eltávolodott már tőlük valamelyik véglet felé. Például néhány hagyományos társadalom az öregekkel meglehetősen kegyetlenül bánik, míg mások sokkal elviselhetőbb életet biztosítanak nekik; az ipari társadalmak a pozitív véglethez vannak közelebb. Az emberi természetet vizsgáló pszichológusok legtöbbször mégis a kultúrák spektrumának csak egy keskeny és nem tipikus szeletéből általánosítanak. Egy 2008-ban végzett felmérés szerint a vezető pszichológiai folyóiratok cikkei 96%-ban a nyugatosodott ipari országokból érkeztek (Észak-Amerika, Európa, Ausztrália, Új-Zéland és Izrael), közülük is 68%-uk az Amerikai Egyesült Államokból, és vizsgálati mintájuk 80%-ukban pszichológia szakos egyetemi hallgatókból, vagyis még saját társadalmukon belül is egy speciális csoportból állt. Mint Joseph Henrich, Stephen Heine és Ara Norenzayan társadalomkutatók kifejezték, az emberi pszichológiáról szerzett tudásunk zöme az angol WEIRD betűszóval jellemezhető: *Western* (nyugati), *Educated* (tanult), *Industrialized* (iparosodott), *Rich* (gazdag) és *Democratic* (demokratikus). A jelzők sorrendje nyilván nem véletlen: „weird” angolul furcsát, szokatlant jelent. És valóban, a vizsgálatok alanyai minden bizonnyal furcsa szerzetnek tűnnének a legtöbb nem nyugatosodott (és nem tanult stb.) embercsoportban. Ha a pszichológusok az egész emberiséget vizsgálnák, rengeteg változatot térképezhetnének fel aszerint, hogy milyen a vizuális észlelésük, igazság- és büntetésfogalmuk, hajlamuk az együttműködésre és az alkalmazkodásra, térbeli tájékozódásuk, énképük, döntési mechanizmusuk, gondolkodásuk analitikus vagy egészes jellege, az élőlények működéséről és az emberek erkölcsi viselkedéséről alkotott elképzelésük. A reális általánosításhoz nyilván sok más emberfajtat, többek

között a hagyományos társadalmak lakóit is tanulmányozni kellene az amerikai pszichológushallgatókon kívül.

A hagyományos társadalmak azonban nemcsak tudományos, hanem gyakorlati szempontból is tanulságosak lehetnek, akár az átlagember számára. Hiszen természetes kísérletek ezreit valósítják meg arról, hogy miképp lehet egy társadalmat felépíteni, olyan megoldásokkal a felmerülő problémák sokaságára, amelyek eltérnek a modern WEIRD megoldásoktól. Látni fogjuk, hogy tőlük például a gyereknevelésben, az idősekről való gondoskodásban, az egészség megőrzésében, a beszédstílusban, a szabadidő eltöltésében és a vitás kérdések elrendezésében számos ötletet kaphatunk a fejlett világ tipikus gyakorlatának javítására, bármilyen meghökkentő is – nekem mindenestre az volt –, hogy ők valamit jobban csinálnak. Bár mindjárt kevésbé meghökkentő, ha tudatosítjuk: a modern embernek ma nem ugyanolyan körülmények között kell élnie, amelyek között teste és viselkedésmódja kialakult, vagyis amelyekhez az evolúció során alkalmazkodott.

Ugyanakkor hiba lenne az ellenkező végletbe esnünk, romantikusan csodálva a múltat és sóvárogva az akkori „egyszerűség” után. A hagyományos társadalmak életének számos elemét igencsak szívesen nélkülözzük – ilyen például bizonyos újszülöttek megőlése, nemkülönben a „haszontalan” öregeké, vagy az időről időre fellépő éhínség, környezeti katasztrófa és járvány, a nagy gyermekhalandóság, a fizikai támadás folyamatos veszélye. A hagyományos társadalmak ismerete nemcsak a modern gyakorlat javításában segíthet, hanem abban is, hogy saját társadalmunk előnyeit jobban észrevegyük és értékeljük.

## *Államok*

A hagyományos társadalmak szervezeti felépítése sokféle, és nagyon különbözik az állammal és központi kormánnyal rendelkező társadalmakétól.

A legtöbb modern államot sok millióan lakják, vagy akár milliárdnál is többen, mint a két legnépesebbet, Indiát és Kínát. A lista másik végén lévő, óceániai Naurut és Tuvalut is több mint tízezren. (A Vatikánt mindössze kb. egyezren, de ez a Rómán belül fekvő állam annyiban kivétel, hogy minden anyagi szükségletét kívülről szerzi be.) A múlt államainak népessége szintén néhány tízezer és néhány millió közötti volt. A nagy népességszám alapján megérthetjük szervezetüket, önfenntartásuk módját és egyáltalán a létezésük indokait. Az önfenntartás legfontosabb eleme az élelemszerzés,

amit az államok tipikusan földműveléssel és állattenyésztéssel oldanak meg, nem pedig gyűjtögetéssel és vadászattal. Akik egy hektár szántóföldön, legelőn vagy gyümölcsösben pontosan a nekik szükséges növényeket és állatokat tartják, sokkal több élelemhez jutnak, mint akik csupán egy hektár erdő vad (és többnyire ehetetlen) élőlényei közül válogathatnak. Már pusztán emiatt is képtelen volt bármelyik vadászó-gyűjtögető társadalom élelmezni olyan sűrű népességet, amely egy állam hivatalnokseregét ellátta volna. Ahol létezett vagy létezik az állam szervezete, ott az élelmet viszonylag kevesen termelik, az erősen gépesített mai gazdaságokban például nem többen az ország lakóinak 2%-ánál; a többiek ipart űznek, kereskednek, igazgatnak stb., és azt a többletet eszik, ami a gazdaságokból kikerül az ott dolgozó kisebbség szükségletén felül.

Az államok nagy népességéből az is következik, hogy az állampolgárok többnyire nem ismerik egymást. Még a csöpp Tuvalu 10 000 lakója sem, hát még Kínában az 1 400 000 000. Hogy tehát az idegenek érintkezése ne fadjon állandó erőszakos konfliktussá, szükség van rendőrségre, törvényekre és erkölcsi szabályrendszerre, amiket egy kis létszámú csoportban kellően pótol a személyes ismeretség.

Végül, ha a társadalom legalább 10 000 fős, lehetetlen úgy döntéseket hozni és azokat szervezetten végrehajtani, hogy előtte mindenki leül egy nagy fa alá, és sorra kifejti a véleményét, nemkülönben később a végrehajtás alatt is, ha annak szükségét érzi. Kellenek vezetők, akik döntenek, végrehajtók, akik a döntést átültetik a gyakorlatba, és hivatalnokok, akik az egészet adminisztrálják. Egy mai anarchista, aki állam és bürokrácia nélküli világról álmodozik, a fenti okból nem tehet mást, mint hogy keres magának egy őserdei hordát vagy törzset, ahol mindenki mindenkinek ismerőse, és nemhogy király, de elnök, titkár és jegyző sincs.

Mint látni fogjuk, néhány hagyományos társadalom elég népes ahhoz, hogy általános funkciójú hivatalnokokra legyen szüksége. A még népesebb államoknak azonban ez nem elég: náluk mind a lakosok, mind a törvények elég sokan vannak ahhoz, hogy a hivatalnoksereg feladat szerint specializálódjon, továbbá több alá-és fölérendelt rétegből tevődjön össze. Így például vannak adószedők, közlekedésfelügyelők, rendőrök, de még az éttermek higiéniját felügyelő ellenőrök is. Egy-egy hivatalon belül pedig a hierarchia egész piramisa főnökökből és beosztottakból. Az adóhivatal legalsó szintjén egyesek a bevallások konkrét feldolgozását végzik, közvetlen felettesük őket irányítja – náluk reklamálhatunk, ha a kivetett adót sokalljuk –, ezt a felettest a hivatalvezető irányítja; a körzeti irodák munkáját pedig összehangolja

egy országos központ a maga saját hierarchiájával. (Mindezt itt egyszerűsítve foglaltam össze, a valóságban még több szint létezik.) Franz Kafka leír egy képzeletbeli hivatali rendszert *A kastély* című regényében, amit nyilvánvalóan lakóhelye, a korabeli Habsburg-birodalom inspirált a maga áttekinthetetlen bürokráciájával; esti olvasmányként ez a regény nekem már okozott izzasztó rémálmokat, de tisztában vagyok azzal, hogy hasonlókhoz sok polgártársamnak nem kell Kafkát olvasnia, bőven elég saját tapasztalata a valóságos bürokráciáról. És mégis: tetszik vagy nem, ezt az árat meg kell fizetnünk szervezett államunkért. Mindeztidáig egyetlen utópistának sem sikerült olyan államot kitalálnia, amely működhett volna legalább néhány hivatalnok (azaz latin szóval bürokrata) nélkül.

Mint ahogy valószínűleg az a jól ismert tény is szükségszerű, hogy az állampolgárok nem egyenlők sem politikai, sem gazdasági, sem társadalmi pozíciójuk szerint. Ez így van még a skandináv demokráciákban is, ahol az egyenlőségre a leginkább törekszenek. Az államnak kell néhány politikai vezető, aki rendeleteket ad ki vagy törvényeket hoz, és kell sokkal több közember, aki a rendeleteket végrehajtja és a törvényeket betartja. Maguk a közemberek is a munkamegosztásban más és más szerepet töltenek be (paraszt, ügyvéd, takarítónő, bolti eladó, polgármester stb.), és szerepük egyrészt egyenlőtlen jövedelmet, másrészt egyenlőtlen társadalmi tekintélyt biztosít nekik. Az államon belüli egyenlőség idealista programjai egytől egyig kudarcba fulladtak – mint például Karl Marxé, akinek meghirdetett kommunizmusában „mindenki a képességei szerint termel, és a megtermelt javakból mindenki a szükségletei szerint részesedik”.

Az élelemtermelés kezdetéig, azaz kb. időszámítás előtt 9000-ig nem létezhetett állam, sőt, még utána sem addig, amíg egyes helyeken elég nagy és elég sűrű népesség alakult ki. Az első állam a Közel-Keleten, a Termékeny Félhold területén jött létre i. e. 3400 körül, majd a következő pár ezer év folyamán követték hasonlók Kínában, Mexikóban, az Andokban, Madagaszkáron és másutt. Ma a világ térképe mindenütt államokat mutat, kivéve a Déli-sarkvidéket, és még az is fel van osztva – részben ugyan átfedésekkel és vitatott határokkal – hét állam között.

### *A hagyományos társadalmak típusai*

Magukon az államokon belül azonban ma is van számos nagy terület, ahol az állami irányítás nem, vagy igen korlátozottan érvényesül, és a helyén egy-